

Н. Єщенко, канд. філол. наук

КАТЕГОРІЯ ПРОСТОРУ В РАННІЙ ПОЕЗІЇ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА

Мовні засоби вираження художнього простору є однією з текстових домінант поетичного мовлення. Аналіз текстових домінант (повторюваних одиниць поетичного тексту, постійних констант, символів) є важливим інструментом лінгвістичного дослідження поетичної мови [9, 66]. Лексико-семантичне поле простору формуємо з лексем, значення яких має семантичну ознаку "простір, місце", або які виконують синтаксичну функцію обставини місця.

Нами проаналізовано твори "Причинна", "Думка" ("Тече вода в синє море"), "Думка" ("Вітре буйний, вітре буйний"), "Думка" ("Тяжко-важко в світі жити"), "Думка" ("Нащо мені чорні брови"), "На вічну пам'ять Котляревському", "Катерина", "Тарасова ніч", "Думи мої, думи мої", "Перебендя", "Тополя", "До Основ'яненка", "Іван Підкова", "Н.Маркевичу", "Гайдамаки" [8].

Всі назви топосів, вжиті у перелічених творах Т. Шевченком, можна поділити на тематичні групи: 1) загальні назви простору: світ, чужина, той бік, сей бік; 2) назви будівель, їх частин та елементів інтер'єру: хата,

будинок, льох, костьол, шинок, келія, лава, тин, куток, двері, вікна, піч, комора, горище, запічок; 3) назви водної стихії: море, Дніпро, вода, криниця, став, озеро, пороги; 4) орологічні назви: могила, гора; 5) рівниннорельєфні найменування: степ, поле, вигін, царина; 6) номінації межових ліній простору: шлях, дорога, вулиця, розпутьтя; 7) назви лісових насаджень: гай, ліс, діброва, сад; 8) назви низин: долина, яр, байрак; 9) топоніми: Україна, Київ, Січ, Дунай, Лиман, Туреччина, Московщина; 10) вегетативні найменування: калина, дуб, верба, вишня, очерет, лози; 11) назви населених пунктів та їх інфраструктур: село, хутір, базар; 12) назви неба та небесних світил: небо, хмара, сонце; 13) назви природних стихій: пожар, полум'я, сніг, туман; 14) трансцендентні локативи: рай, ірій, пекло; 15) локативи психологічних станів: серце, голова.

Виділивши найчастотніші лексеми з просторовим значенням, можна окреслити модель простору у ранній творчості Тараса Шевченка. Це лексеми світ (люде) – хата – море – степ – могили – чужина – дорога (шлях). Умовно ці локативи можна поділити на групи: світ – рідна земля (що об'єднує лексеми: хата, море – степ – могили) – чужина – дорога (шлях).

Опис лексичних значень слів, що утворюють лексико-семантичне поле, здійснюємо на основі компонентного аналізу, який передбачає розклад значення слова на мінімальні значущі елементи змісту, або семи (семантичні ознаки). Структуру лексичного значення становить денотативна, або предметно-логічна частина, яка складається з первинних диференційних сем й узагальнює основні ознаки відповідного поняття, будучи схемою-кодом цього поняття, зрозумілою всім носіям мови незалежно від рівня освіти, культури і т. д. Окрім диференційних елементів, до складу значення можуть входити й інші смисли, а саме, вторинні понятійні, чуттєві, інтуїтивні, трансцендентні тощо. До цих основних елементів значення долучаються психологічні асоціативи, модус (оцінка, емоція, експресія, стильова маркованість), внутрішньомовна сполучваність, образи зі сфери підсвідомого. Чуттєве, інтуїтивне, трансцендентне, асоціативне, і, частково, модальне безпосередньо не експліковані в мові, важко піддаються описові, не маючи узвичаєних кодових назв, які має поняттєве. Мова, завдяки кодуванню смислів на раціональній основі, структурує неусвідомлену діяльність людської психіки, виражає неоформлені, неусвідомлені стани, виводячи їх у сферу свідомості.

Однією з найчастотніших локативних лексем у поезії є лексема *світ*. Праслов'янське *světŭ пов'язане з *svĕtŭти сŭ "світитися", свитати і споріднене з давньоіндійським ṣvĕtas "світлий, білий", авестійським sraēta – те саме, литовським šviēsti – "світити" [7]. Згідно з українською міфологією, світ було створено з трьох елементів: світло, вогонь і вода [4, 77]. Пізньоантична та середньовічна філософія розглядає світло в

онтологічному плані як субстанцію всього суцього. У Старому Заповіті створення світла передує всім іншим творчим актам Бога [1, 151].

Лексема *світ* представлена в поетичних контекстах Тараса Шевченка образами "світ", "весь світ", "сей світ", "світ Божий", "широкий світ", "той світ", "край світа", "люди" і вживається у таких лексико-семантичних варіантах: 1. "Земна куля з усім, що існує на ній; всесвіт" (пряме словникове значення): "А думка край світа на хмарі гуля" ("Перебендя"), "Бо вас лихо на світ на сміх породило" ("Думи мої"), "Єсть на світі доля, / А хто її знає?" ("Катерина"). Часто цей лексико-семантичний варіант виступає у словосполученні *край світа*, що означає найдальшу відстань: "Скажи ж мені, де мій милий? / Край світа полину" ("Тополя"). 2. "Людське суспільство, об'єднане певними соціальними, культурно-історичними та етнографічними ознаками" (пряме словникове значення). Синонімом до аналізованої лексеми у цьому значенні виступає іменник "люди": "Тяжко-важко в світі жити / Сироті без роду" ("Думка"), "За що слава козацькая / На всім світі стала!" ("До Основ'яненка"), "А ти гріх мій спокутуєш в людях сиротою" ("Катерина"), "Постривайте... світ – не хата, / А ви малі діти" ("Гайдамаки"). 3. Досить частотним у вживанні є зв'язане значення лексеми світ, що реалізується у словосполученнях *сей світ* – "земне існування людини в протилежність загробному" та *той світ* – "загробне життя людини в протилежність земному існуванню": "Отак-то на сім світі / Роблять людям люде!" ("Катерина"), "Чи довго їй одинокій / На сім світі жити?" ("Тополя"), "А надто той, що дивиться На людей душою, – / Пекло йому на сім світі, / А на тім..." ("Думи мої").

Локатив *хата* ("1. Сільський одноповерховий житловий будинок. // Домівка, господа. // Тимчасове пристановище для кого-небудь. 2. Внутрішнє житлове приміщення такого будинку. 3. Родина, люди, які живуть, перебувають в одному такому приміщенні." [5]) виступає у формах: "хата", "моя хата", "вся хата", "хатина", "моя хатина", "темна хата" (могила), "оселя". На думку Фасмера, слово *хата* прийшло в українську мову з іранської через посередництво інших мов (авестійське *kata* – "дім, яма") [7]. Хата має високе значення у побуті українського народу. Це символ Всесвіту. Хата – це житло, що було мікросвітом життя роду, родини. Це символ батьківщини, рідної землі, безперервності роду, материнської любові, затишку, захисту. У поетичному мовленні Тараса Шевченка виділяємо поряд зі словниковими індивідуально-авторськи значення слова *хата*:

1. "Сільський одноповерховий житловий будинок" (словникове значення): "А в нашого Галайди / хата на помості.", "Ні корови, ні вола- / Осталася хата", "Я одам, я продам / Кумові хатину..." ("Гайдамаки"). 2. "Хата – внутрішній світ героя": "А я дурень: один собі / У моїй хатині / Заспіваю, зарідаю, / Як мала дитина", "Виступають отамани, / Сотники з панами / І гетьмани; всі в золоті / У мою хатину / Прийшли...", "У моїй хатині, як в степу безкраім, / Козацтво гуляє,

байрак гомонить" ("Гайдамаки"). Подібне конотативне значення виявляється у фразеологізмі: *моя хата скраю* – "мене це не стосується".

3. "Хата – Україна, рідна земля, рідна країна": *"Отаке-то було лихо / По всій Україні! / Гірше пекла... А за віщо, / За що люде гинуть? / Того ж батька, такі ж діти, – / Жити б та брататься /... Бо заздро, що в брата / Є в коморі і на дворі, / Весело в хаті!" / "Уб'єм брата! Спалим хату!"* – / *Сказали, і сталось*" ("Гайдамаки"). Схоже конотативно-символічне значення компонента "хата" властиве українському фразеологізмові *вертатися до хати* – "повертатися до рідного краю, додому". 4. "Могила": *"Синам хату серед степу / Глибоку буде / Та й збудував. / Бере синів / Кладе в темну хату..."* ("Гайдамаки"). Це традиційне для українського фольклору конотативно – асоціативне значення лексеми *хата*. Порівняємо з народною піснею: *"Оце ж тобі, Грицю, за теє заплава – / Із чотирьох дощок дубовая хата!"*, або з прислів'ям *"Гріб тісна хата, але вічна"*. Традиційне для фольклору уподібнення смерті одруженню, весіллю: *"Та взяв собі паняночку – в чистім полі земляночку"*.

Тріада Дніпро (море) – степи (поля) – могили (гори) символізує стихію української природи у ранній творчості Кобзаря: "Як та воля, що минулась, Дніпр широкий – море, степ і степ, ревуть пороги, І могили – гори" ("Думи мої...").

Концепт "море", первинне значення якого визначається тлумачним словником, як "частина океану, великий водний простір..., морська стихія" [5], представлено у поетичному мовленні Т. Шевченка такими формами: море; синє море; синєє море; море широке, глибоке; дно моря; чорні хвилі тощо. Етимологічні словники дають таку етимологізацію слову "море": псл. *morje* "водний простір, море" [2, 513]; за Фасмером, воно споріднене з лит. *māgis*, дінд. *marūdā* "берег моря" [7, 654]. У проаналізованих поетичних контекстах реалізуються такі значення образу моря:

1. "Море – Дніпро" – водна стихія, що є атрибутом України": "Граї же, море, мовчїть, гори! / Гуляй, буйний, полем! / Плачте, діти козацькії, – / Така ваша доля!" ("Тарасова ніч"), "Послухає моря, що воно говорить, / Спита чорну хмару: "Чого ти німа?" ("Перебендя"), "А якби почули, що він, одинокий, / Співа на могилі, з морем розмовля..." ("Перебендя"). Образ "моря" у Т. Шевченка, перш за все, уособлює водну стихію (Дніпро), яка є складовою частиною українського світу в поетичному уявленні автора: "Як та воля, що минулась, / Дніпр широкий – море." ("Думи, мої...") Порівняємо, у "Думці" лірична героїня запитує про милого у моря, як Ярославна у Дніпра: "Вітре буйний, вітре буйний! / Ти з морем говориш, – / Збуди його, заграй ти з ним, / Спитай синє море." ("Думка"). Водна стихія, як з точки зору міфологічного, так і релігійного та наукового пізнання, є основною ланкою світотворення.

У народних легендах образ моря асоціюється з такими ознаками, як

"глибина" та "безмежність". Це ознаки стихії. Поет актуалізує ці риси моря як водної стихії, творячи образ українського світу. У Т. Шевченка Море-Дніпро – національний символ українського космосу. Цей образ сповнений могутньої енергії та сили ("Реве та стогне Дніпр широкий"), чим поет виражає міць української національно-культурної спільноти. Смисловий підтекст "могутності" та "сили" підкреслюється вибором словоформи "море" поряд з словоформою "Дніпро" на позначення водного символу України.

2. "Світова стихія": "Тече вода в синє море, / Та не витікає; / Шука козак свою долю, / А долі немає." ("Думка"), "Пішов козак світ за очі; / Грає синє море..." ("Думка"), "Вітре буйний, вітре буйний! / Ти з морем говориш, – / Збуди його, зарай ти з ним, / Спитай синє море" ("Думка").

Різновидом цього значення є значення "нищівної стихії": "А чи затопило с инє море твої гори, / Високі могили?" ("Тарасова ніч"), "Поливали сльози, чом не затопили, / Не винесли в море, не розмили в полі?" ("Думи мої...").

Поет переосмислює традиційне символічне вживання лексеми "море" у значенні "житейське море", що виражає ідею життя, "схвильованого життєвими бурями". Таке символічне вживання лексеми "море" досить розвинене у християнській традиції: "Житейское море, воздвигаемое зря напастей бурею, к тихому пристанищу Твоему притек..." [3, 67]. Т. Шевченко переосмислює цей образ до рівня стихії світу.

3. "Межа між своїм, рідним та чужим світом". Це значення досить часто реалізується у контекстуальному поєднанні з словосполученнями "той бік", "сей бік": "Рости, рости, подивися / За синє море: / По тім боці – моя доля, / По сім боці – горе" ("Тополя"), "Якби-то далися орлині крила, / За синім би морем милого знайшла;" ("Причинна"), "я одинокий сирота на світі, в чужому краю. / Дивлюся на море широче, глибоке, / Поплив би на той бік – човна не дають" ("На вічну пам'ять Котляревському").

Вживаючи лексеми "море" у значенні "межі з чужим, далеким світом" поет актуалізує фразеологічно зв'язане значення цієї лексеми, що реалізується у стійкій сполучі 3-за моря – "здалека, з далеких країн" [5]. Для індивідуального мовлення Т. Шевченка усталеною сполучкою є: по тім боці моря – "в чужих країнах, дуже далеко" [6].

В аналізованих поезіях Т. Шевченка простір поділяється на дві складові: рідна країна, рідна земля, Україна та чужина, чужий край. Між цими частинами простору існує межа, яку важко, або майже неможливо подолати. У Т. Шевченка, найчастіше, це "море": "Сидить козак на тім боці, – / Грає синє море. / Думає, доля зустрінеться – / Спіткалося горе" ("Думка"), "Коли ж милий на тім боці, / Буйнесенький, знаєш..." ("Думка"). Особливістю топосу "рідної землі" у Т. Шевченка є те, що життя ліричних героїв тут пов'язане з природою і становить ніби частину життя природи. Умовно це можна назвати "ідилією" ("Садок вишневий", "І досі сниться: під горою") та "зруйнованою ідилією" ("Якби ви знали, паничі"). Життя

ліричного героя на чужині сповнене страждань.

4. "Частина океану, Чорне море" (первинне словникове значення): "Синє море звірюкою / То стогне, то виє. / Дніпра гирло затопило" ("Іван Підкова"), "Знову закипіло синє море" ("Іван Підкова").

"Степ", за Фасмером, співвідноситься з псл. stǐpǔ, або сітеп від тепу, тобто "вирубане місце". На думку Брандта, *сітеп зближується з тóпот, топтатǔ, тобто початково "витоптане місце" [7]. Фасмер вважає, що псл. сітеп малоюмовірно пов'язане з лит. stīėpti "тягнутися, простягатися", хоча саме ця ознака "протяжності на великому просторі" актуалізується у поетичному контексті Тараса Шевченка. Образ "степу" ("великий безлісий, вкритий трав'янистою рослинністю, рівнинний простір у зоні сухого клімату" [5]) реалізує такі елементи значення лексеми "степ":

1. "Етнодомінантний топос": "Одинокий, а Україна! А степи широкі!" ("Н. Маркевичу"), "На тім степу скрізь могили стоять та сумують" ("До Основ'яненка"). Це значення етнічної символізації підкреслюється сусідніми лексемами "Україна", "могили", епітетом "козачий": "Сонце гріє, вітер віє на степу козачім" ("До Основ'яненка"). Як суб'єкт порівняння степ ототожнюється з морем за семантичною ознакою "безмежний простір": "Кругом його с теп, як море / Широке, синіє". Ознака "безмежності" підкреслюється повторюваним епітетом "широкий". Образ степу є репрезентантом стихії землі у художній картині світу Т. Шевченка. До землі в українській космогонії існувало священне ставлення. Подібно у Т. Шевченка апологізується образ степу, але не тільки як природної етнодомінанти, а й як свідка історичних подій. Виведення у поетичному мовленні Т. Шевченка степу і моря на один рівень просторових номінацій дає змогу виділити в них спільну семантичну ознаку "стихійності", що передбачає такі змістові елементи, як "сила", "динамічність" та "воля". 2. "Місце містичних подій та метаморфоз": "Полетіла, мов на крилах, / Серед степу пала, / Пала, стала, заплакала І...і заспівала" ("Тополя"), "А за другий – серед степу / Тупне кінь ногою" ("Тополя"). 3. Значення "світової стихії", що нашаровується на первинне словникове значення слова: "Чом вас вітер не розвіяв / В степу, як пилину?" ("Думи мої"), "Хто ж викохав тонку, гнучку в степу погирати?" ("Тополя").

Образ "могили" ("1. Яма для поховання померлого, гріб. 2. перен. Смерть, кінець. 3. Високий насип на місці давнього поховання" [5]) функціонує у поетичному мовленні Т. Шевченка у таких формах: "могила", "могили", "високі могили", "високії могили". Етимологія слова могила – псл. mogyła "купа", очевидно, пов'язане з *mogti "могти", *moга "можу", тобто "панівне місце"; пор. алб. gamule "купа землі і трави", mágule "пагорб", рум. mǎgură "пагорб" [2, 493; 7, 634]. У поетичному мовленні Т. Шевченка найбільш частотно вживаним є лексико-семантичний варіант: "високий насип на місці давнього поховання, горб, гірка, курган", що фіксує також Словник мови Шевченка [6]. Значення, які

присутні у індивідуально-авторському використанні Т. Шевченком лексеми "могила" це: 1. "Високий насип на місці давнього поховання, курган – етнопросторова домінанта, свідок минулої славної історії, колишньої волі України та боротьби за волю, святиня": "Кругом його степ, як море / Широке, синіє; За могилою могила, / А там – тільки мріє" ("Перебендя"), "Там могили з буйним вітром / В степу розмовляють, розмовляють, сумуючи, / Отака їх мова: "Було колись – минулося, не вернеться знову". ("Н. Маркевичу"), "Де поділась доля-воля, / Бунчуки, гетьмани? / Де поділося? Згоріло? / А чи затопило / Синє море твої гори, / Високі могили?" ("Тарасова ніч"). Постійною прикладкою або об'єктом порівняння для суб'єкта "могила" у поезії є іменник гори: "Високії ті могили / Чорніють, як гори" ("Іван Підкова"). 2. У поетичних контекстах модифіковано реалізується друге переносне словникове значення слова "могила" – "смерть, кінець" у варіанті "загибель колишньої волі, слави та величі України": "Минулося – осталися / Могили на полі" ("Іван Підкова"), "Мовчать гори, грає море, / Могили сумують, А над дітьми козацькими / Поляки панують". ("Тарасова ніч"), "Козацькая воля, / Там шляхтою, татарами / Засівала поле, / Засівала трупом поле... / Поки не остило... / Лягла спочить... А тим часом / Виросла могила" ("Думи мої"). 3. "Домінантний локус українського краєвиду": "Засиніли понад Дніпром високі могили" ("Причинна"), "Чабан вранці з сопілкою сяде на могили" ("Тополя"). 4. "Місце поховання померлого" (словникове значення): "Червоною калиною / Постав на могилі." ("Думка"), "Хто посадить на могилі / Червону калину?" ("Катерина"), "Вилле сльози на могилу – / Серденько спочине." ("Катерина")

Образ "чужина" (1. "Чужа, далека земля, країна". 2. заст. "Чужі, нерідні люди" [5, 842]) зустрічаємо у варіантах: "чужина", "чужа земля", "чужий край", "далекий край", "чуже поле", "чужа сторонка", "край світа", "по тім боці моря", "світ за очі", "чужії люде", "жовті піски". За етимологічним словником, чужий пов'язане з псл. *tjudjū, що вважають запозиченням з гот. r̥ iuda "народ". Щодо значення порівняємо словенське ljūdski "чужий". Дехто вважає *tudjь споконвічно слов'янським словом (ст.сл. ТОУ). Брандт порівнює tu- з гр. ἔϋ τε Ἴϋ εϋ "звідти" [7]. Образ чужини є знаковим у поезії Тараса Шевченка. Поет, який більшу частину свого життя провів на чужині, завжди мріяв жити на Батьківщині. Лексема чужина у його текстах (як і у фольклорних) завжди несе у собі конотативне значення негативу, важких, тужливих почуттів. Цей образ функціонує у двох лексико-семантичних варіантах: 1. "Чужа, далека земля" (словникове значення): "На чужині не ті люде" ("Думка"), "Тяжко-важко умирати у чужому краю." ("Думка"), "Одна, одна, як сирота / На чужині, гине!" ("Тополя"). 2. "Холодне, байдуже, вороже оточення, яке на рідній для поета землі є духовно чужим йому": "І на Україні я сирота, мій голубе, / Як і на чужині" ("Н. Маркевичу"), "...бо я одинокий / Сирота на світі, в чужому краю." ("На вічну пам'ять Котляревському"), "Нехай

усміхнеться серце на чужині" ("На вічну пам'ять Котляревському").

Дорога (шлях) ("смуга землі, по якій їздять і ходять" [5, 821]) є частотним хронотопом у художніх текстах. Це місце випадкових зустрічей, тут переплітаються шляхи та долі багатьох людей. Дорога може проходити в однорідному просторовому континуумі (у рідній країні чи на чужині), або бути межею, зв'язувати батьківщину та чужий світ.

Дорога (псл. *dorga "заглиблення, борозна, рівчак", *d^h ĩ gati "дерґати, тягти, рвати" [2, 111]) має первинне значення "розчищене в лісі місце".

Іноді це слово пов'язують з шв. dr *a* g "довга, вузька западина у ґрунті, низина, долина" [7, 530]. В українській народно-поетичній творчості дорога – це символ зустрічі, блукань, місце, де виявляється доля, вдача людини при її зустрічах з іншими людьми. Дорога – це межа між "своїм" і "чужим" простором; місце виконання магічних дій. У ранній поезії Тараса Шевченка цей хронотоп реалізується у таких формах: "дорога", "шлях", "бита дорога", "шляхи биті", "край дороги", "розпуття" та у таких значеннях: 1. "Смуга землі, по якій їздять, ходять; місце блукань, подорожі": "Заплакала, пішла шляхом" ("Катерина"), "Боса стала серед шляху" ("Катерина"), "Помолились на схід сонця, / Пішли понад шляхом" ("Катерина"). 2. "Місце випадкових подій": "А дівчина спить під дубом при битій дорозі" ("Причинна"), "Край дороги гне тополю до самого долу" ("Тополя"). 3. "Місце зустрічей": "За Києвом та за Дніпром, / Попід темним гаєм / Ідуть шляхом чумаченьки" ("Катерина"), "Іде шляхом до Києва / Берлин шестернею, а в берлині господиня / З паном і сем'єю" ("Катерина"). 4. "Межа між своїм і чужим простором": "Плаче козак – шлях і биті / Заросли тернами" ("Думка"), "Чи дівчина, що милого / Щодень виглядає, / Піде на шлях подивитись" ("На вічну пам'ять Котляревському"). 5. "Місце магічних подій": "На розпутті кобзар сидить та на кобзі грає" ("Тарасова ніч").

Таким чином, аналіз лексем, що виконують функцію позначення простору у ранніх поезіях Т. Шевченка, дає змогу зробити висновок про використання поетом таких мовних одиниць, які співвідносяться з архаїчними стереотипами у свідомості носіїв української культури. У розглянутих просторових номінаціях переважає реалізація асоціативно-конотативних значеннєвих елементів над диференційними. Ці асоціативно-конотативні значення є носіями української етнокультурної інформації і співвідносяться з фольклорною традицією, християнською традицією та з індивідуально-авторською мовною практикою. Поетичний словник відображає тенденцію до розширення семантичної структури лексем шляхом їх образно-символічного переосмислення та свідчить про функціонування словесних просторових символів. Етимологічний аналіз лексем вказує на кореляцію між семантичними ознаками, покладеними в основу номінації реалій, осмисленням цих реалій в

українському фольклорі (як синтезі дохристиянських вірувань та християнської віри), загальномовними значеннями та асоціативними смислами, що постають у свідомості Кобзаря.

1. *Аверинцев С.* Софія-Логос. Словник. – К., 2004; 2. Етимологічний словник української мови. – К., 1985–2003.– Т. 1–4; 3. Молитвослов с правилом ко причастию. – Успенская православная церковь. Полтавская епархия. Спасо-Преображенский Мгарский монастырь, 2001; 4. *Нечуй-Левицький І.* Світогляд українського народу. – К., 1992; 5. Новий тлумачний словник української мови в 4-х томах. – К., 2001; 6. Словник мови Шевченка – В 2-х т./ Відп. ред. В. С. Ващенко. – К., 1964; 7. *Фасмер М.* Этимологический словарь русского языка: В 4 т. – М., 1964–1973; 8. *Шевченко Т.* Кобзар. – К., 1993; 9. *Якобсон Р.* Лінгвістика і поетика // Слово. Знак. Дискурс. Антологія світової літературно-критичної думки ХХ ст. / За ред. М. Зубрицької. – Львів, 1996.